

ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΚΑΙ

ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

«Τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστὶν τε καὶ εἶναι»
ΠΑΡΜΕΝΙΔΗΣ

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΑΙ

Heinrich Rickert τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg. — Karl Joël τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Basel. — Ernst Hoffman τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg. — Erich Frank, τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Marburg. — Guido Calogero τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ρώμης. — Ραφ. Δήμου, καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Harvard τῶν Ἡν. Πολ. τῆς Ἀμ. — Κ. Τριανταφυλλόπουλος τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν. — August Faust ὑφηγ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg. — Μιχ. Τσαμαδὸς σύμβουλος ἐπικρατείας. — Χ. Τζωρτζόπουλος ὑφηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν. — Franz Boehm διδάκτωρ τῆς Φιλοσοφίας. — Παν. Καλλιόπουλος ὑφηγ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. — Κωνσταντῖνος Τσάτσος ὑφηγ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. — Ἰωάν. Θεοδωρακόπουλος ὑφηγ. Πανεπιστημίου Θεσβνίκης.

ΔΙΕΥΘΥΝΟΜΕΝΟΝ

ΥΠΟ

Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΤΥΠΟΙΣ: Κ. Σ. ΠΑΠΑΔΟΓΙΑΝΝΗ

ΨΑΡΡΩΝ 41

1932

Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΚΑΙ Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Υ Π Ο

ΠΑΝΑΓ. Κ. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

1. — Ἄνθρωπος καὶ ἄτομον εἶναι ἔννοιαι, αἱ ὁποῖαι δὲν συμπύπτουν πρὸς ἀλλήλας. Ἐὰν ἑταυτίζοντο αἱ ἔννοιαι αὐταὶ πρὸς ἀλλήλας, κοινωνία δὲν θὰ ὑπῆρχε. Διὰ τὴν νοηθῆ ἢ παρατήρησιν αὕτη, μὲ τὴν διατύπωσιν τῆς ὁποίας ἐγκαινιάζεται ἡ ἀληθῆς κοινωνιολογικὴ σκέψις, ἀναγκαῖον εἶναι νὰ ὁρίσωμεν τὴν σχέσιν, εἰς τὴν ὁποίαν εὐρίσκεται τὸ κοινωνικὸν πρὸς τὸ ἀτομικόν.

Περὶ τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως ἀτόμου καὶ κοινωνίας ἔχει δημιουργηθῆ ὀλόκληρος μυθολογία. Ὁ μῦθος δὲν εἶναι πολὺ παλαιός. Ἡ γένεσις τοῦ ἔσημειώθη εἰς τὴν ἐποχὴν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐγεννήθη καὶ ἡ ἔννοια τῆς κοινωνίας ἐν γένει. Αὕτη—ἡ ἔννοια τῆς κοινωνίας—ἦτο χθὲς ἀκόμη ἄγνωστος. Ἡ ἀνακάλυψις τῆς ἀπετέλεσαν ἐν ἓκ τῶν κυριωτέρων συμπτωμάτων τοῦ κινήματος τῆς ἀστικῆς τάξεως. Τὴν κοινωνίαν ἀνεκάλυψε πρῶτος ὁ ἀστὸς. Ὁχι ὁ ἀστὸς τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος—τὸ δυσκίνητον αὐτὸ καὶ ἐστερημένον πάσης ἠθικῆς καὶ πνευματικῆς πρωτοβουλίας ὄν—, ἀλλ' ὁ ἀγωνιζόμενος ἀστὸς τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, ὁ ὁποῖος, ἐπιτιθέμενος κατὰ τοῦ κράτους, εἶχεν ἀνάγκην νὰ ἀντιπαρατάξῃ εἰς τὴν πεπαλαιωμένην ἔννοιάν του νέαν τινὰ ιδέαν. Ἡ ιδέα τῆς κοινωνίας ἐγεννήθη ὡς ὄπλον κατὰ τῆς περλιτείας, ὡς μέσον ἀντιπολιτεύσεως, ὡς ὄργανον ἀγῶνος. Πολλοὶ μάλιστα τῶν πρώτων μεγάλων φορέων τῆς ἀστικῆς ιδεολογίας ἐχρησιμοποίησαν τὴν ἔννοιαν τῆς κοινωνίας ὡς ἀφορῶσαν ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν ἀστικὴν κοινωνίαν. Τοῦτο ἰσχύει ἐν πολλοῖς ἐν σχέσει πρὸς αὐτοὺς τούτους τοὺς Herder καὶ Goethe.

Καὶ ἐρωτᾶται: ποῦ ὀφείλεται τὸ γεγονός, ὅτι ἡ ἔννοια τῆς κοινωνίας ἐγεννήθη μόλις κατὰ τὴν νεωτέραν ἐποχὴν; Ἡ ἀπάντησις,

τὴν ὁποίαν θὰ δώσωμεν εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο, δὲν ἀφορᾷ ἀπλῶς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐπιστήμης ἢ καὶ τοῦ πνεύματος ἐν γένει. Τὸ ὅτι ἡ ἔννοια τῆς κοινωνίας ἦτο μέχρι τοῦ ΙΗ' αἰῶνος ἄγνωστος ἢ ἔστω σχεδὸν ἄγνωστος, τοῦτο ὀφείλεται εἰς λόγους, οἱ ὁποῖοι δὲν συνίστανται εἰς ἀπλὴν καὶ τυχαίαν ἀνεπίσταν γνῶσιν, ἀλλὰ δέον νὰ ἀναζητηθοῦν εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν ἱστορίαν τῆς κοινωνίας.

2.—Ὅταν τὸ πνεῦμα τῆς Ἀναγεννήσεως ἤρρισε νὰ διαλύῃ τὰς συνθήκας, ὑπὸ τὰς ὁποίας ἔζη ὁ ἄνθρωπος τῶν μέσων αἰώνων, ἡ κοινωνία τῆς εὐρωπαϊκῆς Δύσεως εἶχεν ἀνάγκην νέου τινὸς συμβόλου ἀνταποκρινομένου εἰς τὴν νέαν πραγματικότητα, τὴν ὁποίαν ἐνεφανίσθη ἐνσαρκουσα. Ὁ εὐρωπαϊκὸς πολιτισμὸς, ὅταν παρεδόθη εἰς τὴν κριτικὴν τῆς Ἀναγεννήσεως (ἢ Ἀναγέννησις ὑπῆρξε κατ' ἐξοχὴν ἐποχὴ κριτικῆς καὶ ἐκκαθαρίσεως), δὲν εἶχε κατορθώσει ἀκόμη νὰ συμφιλώσῃ τοὺς δύο πόλους, οἱ ὁποῖοι μοιραίως προσδιώρισαν τὴν γένεσίν του : δηλαδὴ τὸν Ἑλληνισμὸν καὶ τὸν Χριστιανισμὸν. Αἱ δύο αὐταὶ δυνάμεις, ἡ μία ἐστραμμένη πρὸς τὸ ἐγκόσμιον, ἡ ἄλλη πρὸς τὸ θεῖον, ἡ μία θεοποιουσα τοὺς ἀνθρώπους, ἡ ἄλλη ἐνανθρωπίζουσα τὸν Θεόν, ἠγωνίζοντο εἰς μάτην, ὅπως ἀνεύρουν τὸ κέντρον, τὸ ὁποῖον θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ προκαλέσῃ τὴν ἰσορροπίσιν των. Ὁ Ἑλληνισμὸς, θεοποιῶν, ὡς ἐλέχθη καὶ ἀνωτέρω, τοὺς ἀνθρώπους, ἀνήγαγε τὰ πάντα εἰς κριτήρια ὑπεριστορικά, εἰς ἀπολύτους ἀξίας. Ὁ Χριστιανισμὸς, ἐνανθρωπίζων τὸν Θεόν, ὑπέταξε καὶ τοῦτον εἰς τὴν ἔννοιαν τῆς μεταβολῆς καὶ τῆς φθορᾶς καὶ ἐδημιούργησεν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἰουδαϊκῆς παραδόσεως, ἣν ἐτάχθη νὰ συνεχίσῃ, τὴν ἰδέαν τῆς ἱστορίας. Ἡ Ἀναγέννησις παρέλαβε τὸν ἀνταγωνισμὸν τοῦτον κατὰ τὴν κρισμωτέραν αὐτοῦ φάσιν. Δύο τύποι ἀνθρώπων ἔπρεπε νὰ συμβιβασθοῦν πρὸς ἀλλήλους καὶ νὰ συμφιλιωθοῦν. Ὁ πρῶτος, ὁ κάτοικος τῆς αὐτάρκους ἑλληνικῆς πόλεως· ὁ δεύτερος, ὁ κοσμοπολίτης Χριστιανός, ὁ κάτοικος τοῦ κόσμου ὁλοκλήρου. Ἡ πόλις δὲν εἶχεν ἱστορίαν ἢ μᾶλλον δὲν εἶχε συνείδησιν τῆς ἱστορίας, διότι ἡ ἀποστολὴ τῆς κατήγετο ὄχι ἐξ ἀποκαλύψεως ἱστορικῶς σημειωθείσης, ἀλλ' ἐξ ἰδέας λογικῶς συληφθείσης. Τὸ ἀντίθετον ἀκριβῶς ἰσχύει ἐν σχέσει πρὸς τὴν χριστιανικὴν καθολικότητα, τὴν χριστιανικὴν οἰκουμένην. Ταύτης ἡ ἀποστολὴ κατήγετο ἐξ ἐντολῆς, ἡ ὁποία ἀπεκαλύφθη ἐν τῇ ἱστορίᾳ. Ἡ ἀποκάλυψις

μάλιστα αὐτὴ ἀπετέλεσε τὴν πηγὴν, ἀπὸ τῆς ὁποίας ἐξεπήδησεν ἡ παγκόσμιος ἱστορία. Ἡ γέννησις τοῦ Χριστοῦ ἐσημειώθη ὄχι μόνον ὡς θαῦμα, ἀλλὰ καὶ ὡς ὠρισμένη χρονολογία.

Καὶ ὅμως: παρ' ὅλον τὸ χάσμα, τὸ ὁποῖον ἐχώριζε τὸν Χριστιανισμόν ἀπὸ τοῦ Ἑλληνισμοῦ—χάσμα, τὸ ὁποῖον παρεδόθη εἰς τὴν Ἀναγέννησιν ἀγεφύρωτον—, ὑπῆρχε σημεῖον τι, εἰς τὸ ὁποῖον αἱ δύο αὐταὶ ἀντιτιθέμεναι πρὸς ἀλλήλας δυνάμεις συνέπιπτον ἀρνητικῶς. Πρόκειται περὶ τοῦ σημείου, τὸ ὁποῖον κυρίως ἐνδιαφέρει ἡμᾶς ἐνταῦθα. Τόσον ὁ Ἕλλην, ὅσον καὶ ὁ Χριστιανὸς ἦτο ἀδύνατον νὰ αἰσθανθῶν ἑαυτοὺς ὡς μέλη «κοινωνίας», ὑφ' ἣν ἔννοιαν νοοῦμεν ἡμεῖς σήμερον τὴν λέξιν ταύτην. Σήμερον βεβαίως εἶναι δύσκολον νὰ μετατεθῶμεν εἰς τὴν συνείδησιν ἀνθρώπων ἐστερημένων τοῦ αἰσθήματος τούτου. Καὶ ὅμως: τὸ αἶσθημα αὐτὸ εἶναι νέον, νεώτατον. Ὁ ἀρχαῖος Ἕλλην, ἂν καὶ ἄνθρωπος ἐστραμμένος ἰδιαιτέρως πρὸς τὸν ἔξωτερικόν κόσμον καὶ δὴ ὄχι μόνον πρὸς τὰ πράγματα, ἀλλὰ καὶ πρὸς τοὺς περὶ αὐτὸν ἀνθρώπους, ἂν καὶ παραδίδων ἑαυτὸν εἰς τὴν πλαστικὴν ἐκμετάλλευσιν τοῦ ἔξωθεν προερχομένου φωτός, δὲν ἦτο δυνατὸν ἐν τούτοις νὰ συλλάβῃ συνειδητῶς καὶ λογικῶς ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον συνέδεεν αὐτὸν πρὸς τοὺς ἄλλους, ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον καλεῖται «κοινωνία». Ἡ «δημοσιότης», ἰδιαίτερον χαρακτηριστικὸν τοῦ Ἑλληνος καὶ δὴ χαρακτηριστικόν, εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ ὁποίου ἐτάχθη καὶ αὐτὴ ἀκόμη ἡ λυρική του ποίησις—(ὁ Πίνδαρος ἔψαλλεν ᾄσματα δημόσια καὶ χορικά)—, ἡ «δημοσιότης» τοῦ Ἑλληνος ἦτο προῖον πειθαρχίας, ἦτο δημοσιότης «πειθαρχημένη», ὠργανωμένη, κρατική. Ὁ Ἕλλην ἐγνώριζεν ὄχι ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον συνέδεεν αὐτὸν πρὸς τοὺς ἄλλους, τὴν κοινωνίαν, ἀλλ' ἐκεῖνο, ὑπὸ τὸν νόμον τοῦ ὁποίου ἐτέλει ὁ σύνδεσμός του, τὴν πόλιν. Εἶναι χαρακτηριστικὸν τὸ γεγονός, ὅτι οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι, ἐν ᾧ ἀνέπτυξαν μέχρι τελειότητος τὴν περὶ τὴν «πόλιν» ἀσχολουμένην ἐπιστήμην, τὴν πολιτικὴν, ἐλαχίστην ἐπέδειξαν ἐπίδοσιν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς περὶ τὴν κοινωνίαν ἀσχολουμένης ἐπιστήμης, τῆς κοινωνιολογίας.

Ἡ ἀρνητικὴ αὕτη διάθεσις τοῦ Ἑλληνος πρὸς τὴν κοινωνίαν συνδέει τοῦτον καὶ πρὸς τὸν Χριστιανόν. Καὶ ὁ Χριστιανὸς ἀγνοεῖ τὴν «κοινωνίαν», ὑφ' ἣν ἔννοιαν νοοῦμεν ἡμεῖς σήμερον ταύτην. Ὅπως ὁ

Ἕλληνα, τοιοῦτοτρόπως καὶ ὁ Χριστιανὸς ἠγνώνει ἐκεῖνο, τὸ ὅποιον συνέδεε τοῦτον πρὸς τοὺς ἄλλους, καὶ ἐγνώριζεν ἀπλῶς τὸν νόμον, ὑπὸ τὸν ὅποιον ἐτέλει ὁ σύνδεσμός του. Ὁ νόμος ὅμως αὐτός—καὶ ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο διακρίνεται πάλιν θεμελιωδῶς ὁ Ἕλληνα ἀπὸ τοῦ Χριστιανοῦ—δὲν ἦτο ἡ πόλις, ἀλλ' ἦτο ἡ φύσις. Τελῶν ἀκόμη ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, ὁ Χριστιανὸς τῶν μέσων αἰώνων ἠσθάνετο ἑαυτὸν ὡς ἀνήκοντα ὄχι εἰς πόλιν, εἰς πολιτείαν, ἀλλ' εἰς λαόν, εἰς ἄμορφον φυσικὸν ὄγκον, τοῦ ὁποίου κινητήριος δύναμις ἦτο οὐχὶ λογικὴ τις ἐπιταγή, ἀλλὰ μυστικὴ ἐπαγγελία. Ἐν ᾧ ἡ συνείδησις τῆς πόλεως εἶναι συνείδησις τοῦ προσωποποιηθέντος λόγου, ἡ συνείδησις τοῦ λαοῦ εἶναι συνείδησις τῆς μοχθούσης καὶ ἀγωνιώσης φύσεως. Εἶναι καὶ τὸ ἀλύτρωτον. Ἡ πόλις ἀναπαύεται ἐν ἑαυτῇ, εἶναι αὐτάρκτης. Ὁ λαὸς δὲν γνωρίζει ὄρια πειθαρχοῦντα τὴν θέλησίν του, ἀλλὰ διασπείρεται ἐπὶ τῆς γῆς καὶ ζῆ ὑπὸ τὸ βάρος ἀνεκπληρώτου ἐπαγγελίας. Ἡ πόλις θέτει ἀφ' ἑαυτῆς τοὺς νόμους της. Ὁ λαὸς δέχεται τούτους ἄνωθεν, τοὺς παραλαμβάνει ἀπὸ τοῦ ὄρους, τοὺς ἀντλεῖ ἐν πάσῃ περιπτώσει ἔξωθεν. Οἱ θεοὶ τῆς πόλεως εἶναι γαλήνιοι καὶ ὄρισμένοι· εἶναι συνδεδεμένοι πρὸς τὰ θεμέλιά της. Ἡ θρησκεία τοῦ λαοῦ εἶναι μεσσιανικὴ· ὁ λαὸς ζῆ μὲ τὴν ἀναμονὴν τοῦ θαύματος! Πάντως ἐκεῖνο, τὸ ὅποιον εἶναι κοινὸν εἰς τὴν πόλιν καὶ εἰς τὸν λαόν, εἰς τὸν Ἕλληνα κάτοικον τῆς πόλεως καὶ εἰς τὸν Χριστιανὸν κάτοικον τῆς οἰκουμένης, εἶναι τοῦτο : ἀμφοτέρω, ὁ Ἕλληνα καὶ ὁ Χριστιανός, δὲν γνωρίζουν τὸν πλησίον των εἰ μὴ μόνον ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν τοῦ νόμου, ὁ ὅποιος τοὺς συνδέει πρὸς αὐτόν. Ἡ ἔννοια τῆς κοινωνίας δὲν ὑπάρχει εἰς τὴν συνείδησίν των. Τῶν Στωϊκῶν ἡ κίνησις κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἐγεννήθη ἀκριβῶς ἐξ ἀντιδράσεως πρὸς τὴν ἔλλειψιν αὐτῆν. Ἐκ τῆς ἰδέας τῆς ἀναρχίας ἐπέπρωτο ἕκτοτε νὰ ἐκπηδήσῃ ἡ ἔννοια τῆς κοινωνίας. Ἐὰν οἱ Στωϊκοὶ δὲν ἔφθασαν μέχρι τῆς πλήρους συλλήψεώς της, τοῦτο ὀφείλεται ἴσως εἰς τὸ ὅτι ὁ Χριστιανισμός, εἰσδύσας σὺν τῷ χρόνῳ εἰς τὴν φιλοσοφίαν των, ἐνόθευσε τὴν πηγὴν, ἐξ ἧς εἶχε προκύψει αὕτη.

3.—Ἡ Ἀναγέννησις εὔρε λοιπὸν τοὺς δύο τούτους τύπους, τὸν Ἕλληνα καὶ τὸν Χριστιανόν, ὄχι μόνον ἀντιτιθεμένους πρὸς ἀλλήλους (ἡ ἀντίθεσις αὕτη ἔτεινεν εἰς τὸ νὰ ἐξαφανίσῃ μάλιστα πλήρως τὸ

έλληνικόν), ἀλλὰ καὶ συμπίπτοντας κατὰ τύχην εἰς τὴν ἀρνητικὴν τῶν πρὸς τὴν κοινωνίαν σχέσιν. Τὴν ἀρνητικὴν τῶν ταύτην διάθεσιν ἢ μᾶλλον τὸ γεγονός, ὅτι ὡς πρὸς αὐτὴν συνέπιπτεν ἡ φύσις τῶν, ἐξεμεταλλεύθη ἡ Ἀναγέννησις, ἡ ὁποία ἐνεφανίσθη κατ' ἀρχὰς μὲ τὸν σκοπόν, ὅπως συνειδητοποιήσῃ ταύτην, δημιουργοῦσα τοιοῦτοτρόπως συνειδητὸν σημεῖον ἐπαφῆς μεταξὺ τῶν δύο ἀντιτιθεμένων πρὸς ἀλλήλους κόσμων. Ὡς τοιοῦτον σημεῖον ἐχρησίμευσεν ἡ ἰδέα τοῦ κράτους, τοῦ ὁποίου ἡ πρώτη συνειδητὴ διαμόρφωσις ὀφείλεται εἰς τὸ πνεῦμα τῆς Ἀναγεννήσεως.

Καὶ ἐρωτᾶται ἤδη: πῶς κατώρθωσεν ἡ ἰδέα τοῦ κράτους νὰ χρησιμεύσῃ ὡς τὸ σημεῖον ἐπαφῆς μεταξὺ τοῦ Ἑλληνοσ καὶ τοῦ Χριστιανοῦ;

Εἶπομεν ἀνωτέρω, ὅτι ἡ συμφιλίωσις τῶν κόσμων, τοὺς ὁποίους ἐξεπεροσώπουν οἱ δύο οὗτοι τύποι, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἐπιτευχθῇ εἰ μὴ διὰ τῆς συνειδητοποιήσεως τῆς ἀρνητικῆς τῶν διαθέσεως πρὸς ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ὀνομάζομεν σήμερον «κοινωνίαν». Εἶδομεν ὅμως ἐπίσης, ὅτι τὴν ἀρνητικὴν ταύτην διάθεσιν ἠρῶοντο οὗτοι ἐκ διαφόρων πηγῶν. Σύμβολον καὶ νόμος τοῦ ἐνὸς ἦτο ἡ πόλις. Σύμβολον καὶ νόμος τοῦ ἄλλου ἦτο ὁ λαὸς ὡς ἄμορφος φυσικὸς ὄγκος, ὡς ὕλη ἀκατέργαστος. Ἐπρεπε κατ' ἀνάγκην νὰ εὑρεθῇ τρίτον τι, τὸ ὁποῖον νὰ σημάνη τὴν σύνθεσιν μεταξὺ πόλεως καὶ λαοῦ. Τὴν ζητουμένην σύνθεσιν ἐνεφανίσθη συμβολίζουσα ἡ ἰδέα τοῦ κράτους καὶ δὴ ἡ εὐρωπαϊκὴ ἰδέα τοῦ κράτους, ὅπως ἐνεκαινίασε ταύτην ἡ Ἀναγέννησις. Κράτος δὲν εἶναι οὔτε ἡ πόλις μόνη, οὔτε ὁ λαὸς ὡς τοιοῦτος. Ἡ κοσμοϊστορικὴ σημασία τοῦ κράτους τῆς Ἀναγεννήσεως, καὶ κατ' ἀκολουθίαν τῆς προκυψάσης ἐξ αὐτοῦ νεωτέρας ἐν γένει ἰδέας τοῦ κράτους, συνίσταται ἀκριβῶς εἰς τὸ γεγονός, ὅτι οὐδὲν τῶν δύο τούτων στοιχείων ἠγνοήθη περισσότερο τοῦ ἄλλου, ἀλλὰ τὸ κράτος ἐγεννήθη ἐκ τῆς κατὰ πρώτην φορὰν ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἐπιτευχθείσης ἰσορροπίσεως αὐτῶν. Τὰ ἀνατολικὰ κράτη—καὶ ὅταν ἀκόμη εἶχον πρωτεύουσας πλουσίας καὶ ὀνομαστάς—ἦσαν κυρίως λαοί. Λαοὶ μεγάλοι μὲ ἀχανεῖς ἐκτάσεις δράσεως. Καὶ ἡ πλουσιωτέρα πρωτεύουσα τούτων εἶχε μορφήν προσωρινῆς μᾶλλον κατασκηνώσεως. Ὅσάκις οἱ ὑπερήφανοι καὶ ξανθοὶ ἀντιπρόσωποι τῆς Δύσεως ἢ τοῦ Βορρᾶ ἐτόλμων νὰ κατακτήσουν τὰς πόλεις τῶν, οἱ λαοὶ οὗτοι δὲν ἠττῶντο, οὔτε ἐκλονίζετο κἂν ἡ ἀνεξάρτητος σχεδὸν ἀπὸ πά-

σης πολιτικῆς ὀργανώσεως φυσικὴ συνοχὴ των. Τὰς πόλεις των ἀντί-
 λασσον οὗτοι εὐκόλως μὲ τὰ βάθη τῆς ἐρήμου ἢ μὲ τὴν κοίτην ποτα-
 μῶν, μὲ τὴν παρθενίαν ἐν πάσῃ περιπτώσει τῆς ἀγρίας φύσεως. Ἴσχυει
 ἄρα γε τὸ αὐτὸ ἐν σχέσει πρὸς τοὺς κατοίκους τῶν κλασσικῶν πόλεων
 τῆς Δύσεως; Ἀπετέλουν οἱ κάτοικοι τούτων «λαοὺς» ἱκανοὺς, ὅπως
 διατηρήσουν καὶ μακρὰν τῆς προγονικῆς ἐστίας των τὴν ἱστορικὴν
 αὐτῶν συνοχὴν;

Φαντασθῆτε τὸν Ἀθηναῖον ἄνευ τῶν Ἀθηνῶν καὶ τὸν Σπαρτιάτην
 ἄνευ τῆς Σπάρτης! Φαντασθῆτε αὐτὸν τοῦτον τὸν Ρωμαῖον ἄνευ τῆς
 Ρώμης! Καὶ ὅταν ἀκόμη αἱ λεγεῶνες τῶν Ρωμαίων ἐξετείνοντο μέχρι
 τοῦ βρετανικοῦ βορρᾶ καὶ τῆς ἀσιατικῆς ἀνατολῆς, κέντρον καὶ ψυχὴ
 των παρέμενεν ἡ πόλις, ἡ Ρώμη. Τὸ ῥωμαϊκὸν κράτος δὲν ἦτο δυνα-
 τὸν γὰ νοηθῆ εἰ μὴ ὡς ἰδανικὴ οὕτως εἰπεῖν προέκτασις τῆς μιᾶς καὶ
 αἰωνίας πόλεως. Περὶ αὐτοῦ μαρτυρεῖ εὐγλώττως ἡ νομοθεσία τῆς
 Ρώμης καὶ ὀλόκληρον τὸ πρὸς αὐτὴν ἀνταποκρινόμενον ἦθος τοῦ Ρω-
 μαίου πολίτου. Τοὺς νόμους ὑπηγόρευεν εἰς τὸν κόσμον ἡ πόλις. Ἡ
 ῥωμαϊκὴ πολιτεία δὲν ἦτο κράτος εἰς τὴν νεωτέραν τῆς λέξεως ἔννοιαν.

Τὸ κράτος λοιπὸν τῆς Ἀναγεννήσεως—καὶ τοῦτο ἐνεσάρκωσε κυ-
 ρίως ἡ Γαλλία—ἀρύεται τὴν κοσμοϊστορικὴν του σημασίαν ἐκ τοῦ γε-
 γονότος, ὅτι προῆλθεν ἐκ τῆς ἐσκεμμένης ἰσορροπίσεως τῶν στοιχείων,
 τὰ ὅποια ἡ ἱστορία εἶχεν ἐμφανίσει μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ὡς ἀσυμ-
 βίβαστα ἢ μᾶλλον ὡς δυσαναλόγως σχετιζόμενα πρὸς ἄλληλα. Ἡ πόλις,
 τὸ κέντρον τοῦ γαλλικοῦ βασιλείου, εἶχεν ὡς φορεῖς τῆς κρατικῆς ἰδεο-
 λογίας ὄχι μόνον τοὺς κατοίκους της, ἀλλ' ὀλόκληρον τὸν γαλλικὸν λαόν,
 τὸν ὅποιον ἡ εὐφυῆς πολιτικὴ τῶν Γάλλων βασιλέων—ιδίᾳ Λοὺδο-
 βίκου τοῦ ΙΑ΄—εἶχε συγκεντρώσει περὶ τὸ στέμμα. Ἡ Γαλλία ἐμ-
 φανίζεται ὡς τὸ κατ' ἐξοχὴν χριστιανικὸν βασίλειον τῆς Ἀναγεννή-
 σεως. Οἱ δύο κόσμοι—ὁ χριστιανικὸς καὶ ὁ ἑλληνικὸς, τὸ χάος καὶ τὸ
 μέτρον—εὔρον εἰς τὴν ἰδέαν τοῦ κράτους (ὡς ἐνεσάρκωσε ταύτην κυ-
 ρίως ἡ Γαλλία) τὸ σημεῖον τῆς ἐπαφῆς των. Ἡ ἀρνητικὴ τῶν κόσμων
 τούτων σχέσις πρὸς τὴν «κοινωνίαν», ἂν καὶ ὀφειλομένη εἰς αἷτια διά-
 φορα, εὔρεν ἐν τούτοις σύμβολον κοινόν, σύμβολον, διὰ τοῦ ὁποίου
 ἐπετεύχθη ἡ πρώτη συμφιλίωσις αὐτῶν πρὸς ἀλλήλους. Πρόκειται βε-
 βαίως περὶ συμφιλίωσης, ἡ ὁποία, συμφώνως πρὸς τὸ ὅλον πνεῦμα

τῆς Ἀναγεννήσεως, ἐγένετο ὄχι φυσικῶς καὶ ὀργανικῶς, ἀλλὰ διὰ μέσων λογικῶν καὶ δι' ἐπιτηδεύσεως οὕτως εἶπεῖν τεχνικῆς. Ἀδιάφορον ὅμως ! Ἡ συμφιλίωσις ἐπετεύχθη καὶ ὡς σύμβολον αὐτῆς ἐχρησίμευσε τὸ κράτος τῆς Ἀναγεννήσεως, τὸ ὁποῖον ἐσυνειδητοποίησε καὶ διωχέτευσε πρὸς τὴν αὐτὴν κατευθύνσιν τὴν ἀρνητικὴν πρὸς τὴν «κοινωνίαν» διάθεσιν τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ χριστιανικοῦ κόσμου.

4.— Ἡ Ἀναγέννησις δὲν γνωρίζει εἰ μὴ μόνον τὸ κράτος. Ὁ πρῶτος συνειδητὸς φορεὺς τῆς ἰδεολογικῆς πρὸς τὸ κράτος κατευθύνσεως ὑπῆρξεν ὁ Ἰωάννης Bodinus. Οὗτος, ἰστάμενος εἰς τὰ ὅρια, τὰ ὁποῖα χωρίζουν χρονικῶς καὶ λογικῶς τὸν Μεσαίωνα ἀπὸ τὴν Ἀναγέννησιν, ἐθέσπισε τὴν περίφημον περὶ τῆς κυριαρχίας τοῦ κράτους ἀρχήν. Ἡ διδασκαλία του ἐμφανίζεται ἐγκαινιάζουσα τὸ πρὸς τὴν πολιτείαν ὡς πρὸς Θεὸν ἐστραμμένον πνεῦμα τῆς Ἀναγεννήσεως. Ἀπ' αὐτοῦ τούτου τοῦ Bodinus, ὁ ὁποῖος συνέλαβε τὴν ἔννοιαν τῆς κυριαρχίας, ἐξεπορεύθησαν καὶ αἱ πρῶται ἀρχαὶ τῆς ἐμποροκρατίας. Τὸ κράτος ἐμφανίζεται ὡς ὁ μόνος ῥυθμιστὴς αὐτῆς ταύτης τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς. Ἡ κοινωνία ὡς αὐτοτελὴς φορεὺς ἢ ἔστω καὶ ὡς ἀπλοῦς συντελεστὴς τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς εἶναι ἄγνωστος. Ἡ συνείδησις τῆς ἐποχῆς, καὶ δὴ αὐτὴ αὕτη ἡ ἐπιστημονικὴ συνείδησις, γνωρίζει τοὺς ἀνθρώπους ὄχι ὡς μέλη κοινωνίας, ἀλλ' ὡς ὑπηκόους πολιτειῶν, κρατικῶν ὀργανισμῶν. Αὕτη αὕτη ἡ λεγομένη «κοινωνία τῆς Ἀναγεννήσεως» ἀνεπτύχθη οὐχὶ ὡς αὐτοτελὴς κοινωνία, ἀλλ' ὡς πολιτικὴ κοινωνία, τῆς ὁποίας μέτρον καὶ ῥυθμὸς, νόμος καὶ σκοπὸς ἦτο ἡ πολιτεία. Πρὸς τὰ ἀνωτέρω ἀνταποκρίνεται καὶ τὸ γεγονός, ὅτι οἱ ἐμποροκράται, ἂν καὶ εἶχον ἀναγάγει εἰς ἀντικείμενον τῆς ἐρεῦνης των φαινόμενα οἰκονομικά, δὲν ἐδημιούργησαν οἰκονομικὴν καὶ κατ' ἀκολουθίαν κοινωνικὴν ἐπιστήμην, ἀλλὰ συνέβαλον ἀπλῶς εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς πολιτειολογίας. Χαρακτηριστικὸν μάλιστα εἶναι τοῦτο : ὁ Antoine de Montchretien ὠνόμασε τὴν περὶ τὰ οἰκονομικά φαινόμενα ἀσχολουμένην ἐπιστήμην «πολιτικὴν οἰκονομίαν», θελήσας διὰ τοῦ χαρακτηρισμοῦ τούτου νὰ τονίσῃ, ὅτι ἡ ἐπιστήμη αὕτη ἐρευνᾷ τὸν τρόπον, καθ' ὃν ἐξασφαλίζεται ὁ πλουτισμὸς καὶ ἡ εὐτυχία τοῦ κράτους, τῆς πολιτείας. Ἡ μέχρι τοῦδε διατηρηθεῖσα ὀνομασία αὕτη ἔλκει τὴν καταγωγὴν της ἀπὸ ἐποχῆς, ἡ ὁποία δὲν ἦτο δυνατόν νὰ συλλάβῃ

τὴν περὶ τὴν οἰκονομίαν στρεφομένην ἔρευναν ὡς συνιστῶσαν αὐτοτελῆ ἐπιστήμην. Ὅπως αἰὲς κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας γενόμενα περὶ τὰ οἰκονομικὰ φαινόμενα παρατηρήσεις—καὶ εἰς τοιαύτας παρατηρήσεις διεκρίθησαν πολλοὶ τῶν σχολαστικῶν καὶ πατέρων τῆς δυτικῆς ἰδίας ἐκκλησίας—φέρουν τὴν σφραγίδα τῆς θεολογικῆς κατευθύνσεως, οὕτω καὶ αἰὲς ἔρευναι τῶν ἐμποροκρατῶν ἀποτελοῦν ἀπλῶς κλάδον τῆς γενικωτέρας πολιτειολογικῆς ἐπιστήμης. Οὔτε ἦτο δυνατόν νὰ συμβῇ ἄλλως. Ἡ ἀναγέννησις ὑπῆρξεν ἡ τελευταία περίοδος τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητος, ἡ ὁποία, ἐμφανισθεῖσα ὑπὸ μορφήν ἐνιαίαν, ἀνήγαγε τὰ πάντα εἰς μίαν, ἀκεραίαν καὶ ἀδιαίρετον ἀρχήν. Ἡ πολιτεία ὑπῆρξε διὰ τὴν Ἀναγέννησιν ὅ,τι ἀκριβῶς ἡ τέχνη διὰ τὴν κλασσικὴν ἀρχαιότητα καὶ ἡ θρησκεία διὰ τοὺς μέσους αἰῶνας. Τὴν κυριαρχίαν τῆς πολιτείας δὲν ἦτο δυνατόν νὰ συναγωνισθῇ ἄλλη ἀρχή. Ἐκ τοῦ πνεύματος τῆς Ἀναγεννήσεως ἐξεπορεύθη καὶ ἡ ἐν πολλοῖς διατηρηθεῖσα μετὰ τὴν διάλυσίν του ἰδέα τῆς «πεφωτισμένης ἀπολυταρχίας», ἰδέα, ἡ ὁποία ἐμφανίζει τὰ πάντα καὶ δὴ αὐτὴ ταύτην τὴν τέχνην καὶ τὰ γράμματα ὑπὸ τὴν κηδεμονίαν τοῦ κράτους. Ἡ Ἀναγέννησις δὲν γνωρίζει ἀξίας ἄλλας πλὴν ἐκείνων, αἰὲς ὁποῖαι ἐξυπηρετοῦν (ἀδιάφορον ἐὰν ἀμέσως ἢ ἐμμέσως) ἢ τοῦλάχιστον δὲν προσβάλλουν τὸ κράτος. Μέτρον καὶ πειθαρχία εἶναι τὰ σύμβολά της, ἡ δὲ χειραφέτησις τοῦ ἀτόμου, τὴν ὁποίαν προεκάλεσε, κατὰ τὸν J a k o b B u r c k h a r d t, τὸ πνεῦμα της, δὲν ἐσήμανεν εἰ μὴ χειραφέτησιν ἀπὸ τῶν σκοτεινῶν δυνάμεων τοῦ αἵματος καὶ τοῦ αἰσθήματος. Κατὰ βάθος ἐχειραφέτησεν ἡ Ἀναγέννησις τὸ ἄτομον ἀπὸ τῶν σκοτεινῶν, ἀλλὰ καὶ θαυματουργῶν αὐτῶν δυνάμεων, διὰ νὰ ὑποτάξῃ τοῦτο ὑπὸ τὴν ψυχραίον καὶ αὐστηρῶς συγκεκριομένην ἱεραρχίαν ἀξιῶν, εἰς τὴν κορυφὴν τῶν ὁποίων ἵστατο ἡ πολιτεία.

Ἡ. — Τὸ γεγονὸς ὅμως, ὅτι ἡ πολιτεία συνεδυσάσθη πρὸς πᾶν ὅ,τι ἀπετέλει τὴν οἰκονομικὴν, κοινωνικὴν ἐν γένει καὶ πνευματικὴν πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, τὸ γεγονὸς τοῦτο ἐσήμανε συγχρόνως καὶ τὸν κλονισμόν τοῦ κύρους της. Εἰς ἀπόλυτον ἀξίαν ἀνήχθη ἡ πολιτεία ὄχι ὡς ἀφηρημένη μορφή, ὡς ἰδέα, ἀλλ' ὡς ὠρισμένον ἱστορικὸν περιεχόμενον. Ὡς κυριαρχία π. χ. τοῦ κράτους ἐθεωρεῖτο ἡ κυριαρχία ὄχι τοῦ κράτους ἐν γένει, ἀλλὰ συγκεκριμένως τοῦ μονάρχου. Τοι-

ουτοτρόπως ἦτο φυσικὸν νὰ στραφοῦν κατὰ τῆς πολιτείας πάντες ἐκεῖνοι, τῶν ὁποίων τὰ συμφέροντα καὶ ἡ ἰδεολογία δὲν ἐπροστατεύοντο ὑπ' αὐτῆς. Καὶ ἦτο φυσικὸν νὰ στραφοῦν κατὰ τῆς πολιτείας ἐν γένει, διότι ὁ ἄνθρωπος τῆς ἐποχῆς ἐκείνης δὲν διέκρινε μεταξὺ τῆς πολιτείας ὡς τοιαύτης, δηλαδή ὡς ἀφηρημένης μορφῆς ἀνθρωπίνης συμβιώσεως, καὶ τοῦ ὠρισμένου ἱστορικοῦ κράτους, τὸ ὁποῖον ἐνεσάρκωνε τὴν ἀπολυταρχίαν. Εἰς τὴν διάκρισιν αὐτὴν προέβησαν πρῶτοι οἱ ἀπὸ τοῦ γερμανικοῦ ἰδεαλισμοῦ ὀρμηθέντες πολιτειολόγοι, οἱ ὁποῖοι, ὡς ἀντιπρόσωποι ὄχι τῆς ἀγωνιζομένης, ἀλλὰ τῆς ἐπικρατησάσης πλέον ἀστικῆς τάξεως, ἔπρεπε νὰ συμφιλιώσουν τὴν ἰδέαν τοῦ κράτους πρὸς τὴν ἰδεολογίαν τῆς τάξεως ταύτης. Ὁ διωκόμενος καὶ ἀγωνιζόμενος ἀστός, ὁ ἀστός τοῦ ΙΗ' ἰδία αἰῶνος, στρεφόμενος κατὰ τοῦ ἀπολυταρχικοῦ κράτους, ἐστράφη καὶ κατὰ τῆς πολιτείας ἐν γένει καὶ δὲν προέβη εἰς τὴν διάκρισιν, τὴν ὁποίαν οἱ εὐτυχέστεροι ἀπόγονοί του κατ' ἀνάγκην ἐνεκαινίασαν. Εἰς τὴν συνείδησίν του ἔπρεπε ἡ ἰδέα τοῦ κράτους ἐν γένει ν' ἀντικαταθῆ δι' ἄλλης τινὸς ἰδέας. Ὡς τοιαύτη ἰδέα, προωρισμένη, ὅπως ἐκτοπίση τὴν ἰδέαν τοῦ κράτους, ἐχρησιμοποιήθη ἢ κατὰ πρώτην φοράν συνειδητῶς καὶ συστηματικῶς διαμορφωθείσα ἰδέα τῆς κοινωνίας. Ἡ οἰκονομία ὡς ἡ ἀμεσώτερα ἐκδήλωσις τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ἡ φιλελευθέρη οἰκονομία, τὴν ὁποίαν ἐζήτησεν ὁ ἀστός, δὲν εἶχεν ἀνάγκην κρατικῆς ὀρθομίσσεως. Τοὺς νόμους τοῦ κράτους ἀντικατέστησεν εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ ἀστοῦ ἡ ἰδέα τῆς φυσικῆς νομοτελείας. Ὁ ἀστός ἐγεννήθη ὡς ἐχθρὸς τῆς πολιτείας. Ἡ ἐχρότης αὕτη τῆς ἀστικῆς τάξεως διετηρήθη, ἐφ' ὅσον αὕτη εὐρίσκετο ἀκόμη εἰς τὸ στάδιον τοῦ ἀγῶνος — στάδιον, κατὰ τὸ ὁποῖον στόχος τῶν ἐπιθέσεων τῆς ἦτο ὄχι μόνον τὸ κράτος, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐκκλησία καὶ ὅλαι ἐκεῖναι αἱ δυνάμεις, τὰς ὁποίας κατὰ παράδοξον εἰρωνίαν τῆς τύχης ἐπικαλεῖται σήμερον ὡς συμμάχους τῆς. Ἡ συνείδησις τῆς ἀστικῆς τάξεως, κοσμοπολιτικὴ καὶ ξένη πρὸς τὴν ἰδέαν τῆς κλειστῆς οἰκονομίας καὶ ἐν γένει τῆς κλειστῆς ἐθνικῆς ζωῆς, ὑπῆρξεν ἀναρχικὴ καὶ ἐχθρικὴ πρὸς τὸ κράτος. Σήμερον βεβαίως, ὅποτε ἡ τάξις αὕτη, ἀπαρτιζομένη ἐκ διαφόρων πρὸς ἄλληλα κοινωνικῶν στρωμάτων (ἀπὸ τῶν μεγάλων κεφαλαιούχων μέχρι τῶν μικρῶν ἐπαγγελματιῶν) συντηρεῖται ὡς σύνολον καὶ συνέχεται μόνον διὰ τοῦ κινδύνου, τὸν ὁποῖον σημαίνει δι' αὐτὴν ἡ

προλεταριακὴ κίνησις —, σήμερον ἡ ἀστικὴ τάξις ἔπαυσε διεπομένη ὑπὸ συνειδήσεως ἐνιαίας, ἔπαυσεν ἐν πάσῃ περιπτώσει προσδιοριζομένη ὑπὸ συνειδήσεως θετικῶς συγκεκριομένης. Αἱ μεγάλαι καὶ εὐεργετικαὶ πρόοδοι, τὰς ὁποίας ἐσήμανεν — ἰδίᾳ ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς ἐξελίξεως τῆς τεχνικῆς — τὸ κίνημα τῆς ἀστικῆς τάξεως (πρόοδοι, τὰς ὁποίας δὲν παρέλειψε νὰ ὑμνήσῃ αὐτὸς οὗτος ὁ Marx), ἀνάγονται εἰς τὴν ἐποχὴν, καθ' ἣν ἡ τάξις αὕτη εἶχε θετικὴν καὶ ἐνιαίαν συνείδησιν ἑαυτῆς. Τότε ἀνεκάλυψεν ἡ ἀστικὴ τάξις καὶ διεμόρφωσε διὰ τῶν μεγάλων τῆς πνευματικῶν ἀντιπροσώπων καὶ τὴν ἰδέαν τῆς κοινωνίας, δώσασα τοιοῦτοτρόπως ἀφορμὴν καὶ εἰς τὴν γένεσιν τῆς ἐπιστήμης, τὴν ὁποίαν ὀνομάζομεν «κοινωνιολογίαν». Τὸ ὅτι ἡ προσοχὴ τῶν μεγάλων φορέων τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας ἐστράφη κατ' ἀρχὰς κυρίως περὶ τὴν οἰκονομικὴν πλευρὰν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, δημιουργηθείσης τῆς λεγομένης κλασσικῆς οἰκονομικῆς σχολῆς, τοῦτο δὲν ἀντιφάσκει πρὸς ὅ,τι τονίζομεν ἄνωτέρω. Ἀντιθέτως πρὸς πολλοὺς νεωτέρους οἰκονομολόγους, οἱ ὁποῖοι, λησμονοῦντες τὰς μεγάλας παραδόσεις τῆς ἐπιστήμης των, ἀπομονώνουν ἀντεπιστημονικῶς τὸ φαινόμενον τῆς οἰκονομίας καὶ ἐρευνοῦν τοῦτο ἀσχέτως πρὸς τὴν ὅλην ἀρρήκτως πρὸς αὐτὸ συνυφασμένην κοινωνικὴν ζωὴν, οἱ ἴδρουται τῆς κλασσικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας ὠρμήθησαν ἀπὸ τῆς ἰδέας τῆς κοινωνίας ἐν γένει. Ὁ Friedrich von Wieser τονίζει ὀρθῶς, ὅτι «τὸ ἐπιστημονικὸν μεγαλύτερον τῶν κλασσικῶν διδασκάλων ἐδοκιμάσθη εἰς τὴν δύναμιν, μεθ' ἧς ἐπραγματεύθησαν οὗτοι τὰ κοινωνικὰ προβλήματα τῆς οἰκονομικῆς θεωρίας».

β. — Τὸ ὅτι εἰς τὸ κράτος ἀντιπαρετάχθη ἡ ἔννοια τῆς κοινωνίας, τοῦτο ἀπετέλεσε κοσμοϊστορικὴν στροφὴν εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ νεωτέρου ἀνθρώπου. Ὅ,τι μάλιστα παραδοξώτερον εἰς τὴν ὅλην αὐτὴν διαδικασίαν εἶναι τοῦτο: ἡ ἀστικὴ συνείδησις, ἂν καὶ βασιζομένη σὺν τοῖς ἄλλοις ἐπὶ τοῦ λεγομένου ἀτομικισμοῦ, ἐξέλεξεν ἀκριβῶς ὡς σύμβολόν της ἐκεῖνο, ὑπὸ τὸ ὁποῖον τὸ ἄτομον ἐξαφανίζεται, τὴν κοινωνίαν. Ἐν ᾧ θὰ ἀνέμενέ τις, ἀκολουθοῦσα τὴν ὑπ' αὐτῆς ἐγκαινισθεῖσαν ἀτομιστικὴν κατεύθυνσιν, νὰ ἀντιπαρατάξῃ τὸ ἄτομον εἰς τὴν κοινωνίαν, ἀντιπαρέταξεν ἀντιθέτως τὴν κοινωνίαν, ἣν πρώτη αὐτὴ ἀνεκάλυψεν, εἰς τὸ κράτος. Συγκεκριμένως μάλιστα — καὶ τοῦτο κυρίως ἐμ-

φρανίζεται ὡς παράδοξον — ἀντιπαρέταξεν εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ κράτους (τοῦ ἀπολυταρχικοῦ ἰδία κράτους) συμβολιζομένην δύναμιν τοῦ μεγάλου καὶ ἰσχυροῦ ἀτόμου τὴν ἰδέαν τῆς διεπούσης τὴν κοινωνίαν καὶ οἰκονομίαν φυσικῆς νομοτελείας, ἰδέαν, ἢ ὁποία, ἀρνούμενη τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἀτόμου, ἐμφανίζει τοῦτο ὡς ἀπλοῦν καὶ ἀνίσχυρον ἀντίτυπον τοῦ εἶδους του. Τὸ κήρυγμα τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀτόμου συνεδυσάσθη πρὸς τὴν διδασκαλίαν περὶ τῶν δεσμῶν, ἐντὸς τῶν ὁποίων ζῆ τοῦτο, περὶ τῶν νόμων, οἱ ὅποιοι ὁρίζουν καὶ διέπουν τὰ δεσμὰ ταῦτα. Τὴν ὑποταγὴν ὑπὸ ἄτομα μεγάλα καὶ ἰσχυρὰ ἀντήλλαξεν ἢ συνείδησις τοῦ ἀστοῦ εὐχαρίστως μὲ τὴν ἀνώνυμον αὐτὴν δουλείαν, μὲ τὴν ἰδέαν τῆς κοινωνίας ὡς ὄργανισμοῦ ὑπηρετουμένου ὑπὸ τῶν μελῶν του καθ' ὃν τυφλὸν τρόπον ὑπηρετοῦνται οἱ φυσικοὶ ὄργανισμοὶ ὑπὸ τῶν ἀπαρτιζόντων αὐτοὺς κυττάρων. Τοιοῦτοτρόπως ἢ μία μυθολογία διεδέχθη τὴν ἄλλην. Αἱ ἱστορίαι τῶν Θεῶν καὶ ἡρώων ἐξετοπίσθησαν ὑπὸ τοῦ μύθου, ὃ ὁποῖος ἐδημιουργήθη περὶ τὸ νέον εἶδωλον, περὶ τὴν κοινωνίαν.

7.—Διὰ νὰ καταστήσωμεν βεβαίως χρήσιμον εἰς τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν ζωὴν ἐν γένει τὴν ἀνακάλυψιν, εἰς ἣν προέβη ἡ ἀστική συνείδησις, τὴν ἀνακάλυψιν τῆς κοινωνίας, πρέπει νὰ ἀπαλλάξωμεν ταύτην τῶν προλήψεων ἐκείνων, ἐν συνδυασμῶ πρὸς τὰς ὁποίας ἐσημειώθη. Ὡς πρώτη πρόληψις, κατὰ τῆς ὁποίας δέον νὰ στραφῶμεν, πρέπει νὰ θεωρήσωμεν ἐκείνην, ὑπὸ τὴν εὐεργετικὴν ἐπίδρασιν τῆς ὁποίας ἐπετεύχθη ἡ ἀνακάλυψις τῆς «κοινωνίας». Ταύτην, ὡς ἐλέχθη ἤδη καὶ ἀνωτέρω, συνέλαβεν ὁ ἀστὸς κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς πολιτείας. Ἡ πολιτικὴ συνείδησις τοῦ νεωτέρου ἀνθρώπου ἐγεννήθη ὡς προῖόν τῆς δημιουργηθείσης μεταξὺ κοινωνίας καὶ κράτους ἀντινομίας. Τὸ κράτος ἐθεωρήθη συμβολίζον τὸ κακόν, ἢ δὲ κοινωνία τὸ ἀγαθόν. Εἶπομεν βεβαίως καὶ ἀνωτέρω, ὅτι ἢ προκύψασα ἐκ τοῦ γερμανικοῦ ἰδεαλισμοῦ πολιτειολογία, δηλαδή ἢ πολιτικὴ θεωρία τῆς ἐπικρατησάσης πλέον ἀστικῆς τάξεως συνεφιλίωσε τὴν ἀστικὴν συνείδησιν πρὸς τὸ κράτος. Ὑπῆρξαν μάλιστα πολλοί, ὡς κατ' ἐξοχὴν ὁ H e g e l καὶ ὃ ὑπ' αὐτοῦ ἰδιαιτέρως ἐπηρεασθεῖς ἰδρυτῆς τῆς γερμανικῆς κοινωνιολογίας, L o r e n z v o n S t e i n, οἱ ὅποιοι ἀντέστρεψαν τοὺς ὅρους, ὑφ' οἷς εἶχον διατυπώσει τὴν ἀντινομίαν μεταξὺ κράτους καὶ κοινωνίας οἱ πρῶτοι μεγάλοι ἀντιπρόσωποι τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας, καὶ ἐνεφάνισαν τὴν πο-

λιτείαν ὡς τὸ ἀγαθόν, ὡς τὴν πραγματικότητα τῆς ἠθικῆς ιδέας, καὶ τὴν κοινωνίαν ὡς τὸ κακόν. Τοῦτο ὅμως ἦτο πλέον φυσικόν. Ἡ κοινωνία τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, διὰ τῶν νέων ζυμώσεων, αἱ ὁποῖαι συνέβησαν εἰς τοὺς κόλπους της, εἶχεν ἀρχίσει πλέον σημαίνουσα κίνδυνον δι' ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι χθὲς ἀκόμη ἐχρησιμοποιοῦν ταύτην ὡς σύμβολον τοῦ ἀγῶνος των. Ὁ ἀστός, κατακτῆσας τὸ κράτος καὶ συμφιλιωθείς πρὸς αὐτό, ἐπέπρωτο μὲ τὴν σειρὰν του καὶ αὐτὸς νὰ καταπολεμηθῆ ὑπὸ τῆς ιδέας, τὴν ὁποίαν ἀνεκάλυψε καὶ τὴν ὁποίαν πρῶτος αὐτὸς ἔστρεψε κατὰ τοῦ ἀπολυταρχικοῦ κράτους, ὑπὸ τῆς ιδέας τῆς κοινωνίας. Τὰ ὄπλα δι' ἧν ἐπολεμήθη ὁ ἀστός, κατεσκεύασε καὶ προσέφερεν εἰς τὰς χεῖρας τοῦ προλεταρίου αὐτὸς οὗτος ὁ ἀστός. Ὑπὸ τὴν ιδέαν τῆς κοινωνίας συνεσπειρώθησαν ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι ἐπέπρωτο νὰ στραφοῦν κατὰ τοῦ ἐφευρέτου τῆς ιδέας ταύτης, κατὰ τοῦ ἀστοῦ. Φυσικὸν ἦτο λοιπὸν νὰ ἐγκαταλείψῃ πλέον ὁ ἀστός τὴν ἀρχὴν, ἀπὸ τῆς ὁποίας εἶχεν ὀρμηθῆ, τὴν ἀρχὴν τῆς κοινωνίας, καὶ νὰ ὀχυρωθῆ ὀπισθεν τῆς ιδέας, τὴν ὁποίαν ἄλλοτε λυσσωδῶς κατεπολέμησεν, ὀπισθεν τῆς ιδέας τοῦ κράτους.

8.—Εἶναι φανερόν, ὅτι ἡ ιδεολογικὴ αὕτη περιπέτεια τοῦ ἀστοῦ συνιστᾷ ἀπλῶς τὰς φάσεις ὀρισμένης πολιτικῆς μυθολογίας καὶ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἐπηρεάσῃ τὴν ἐπιστήμην. Αὕτη, παραλαμβάνουσα τὴν ἔννοιαν τῆς κοινωνίας ἀπὸ τῆς συνειδήσεως τοῦ ἀστοῦ, πρέπει νὰ ἀπαλλάξῃ ταύτην παντὸς μυθολογικοῦ στοιχείου καὶ νὰ τὴν ἀναγάγῃ εἰς ἔννοιαν θεωρητικὴν. Τοῦτο θὰ ἐπιτευχθῆ μόνον, ἐὰν ἀπομακρύνωμεν τὴν ἔννοιαν τῆς κοινωνίας ἀπὸ τῆς ἀντιθέσεως αὐτῆς πρὸς τὸ κράτος καὶ ζητήσωμεν νὰ συλλάβωμεν ταύτην κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἔννοιαν ὅχι τῆς πολιτείας, ἀλλὰ τοῦ ἀτόμου. "Ἄτομον καὶ κοινωνία εἶναι αἱ δύο θεμελιώδεις ἀρχαί, τῶν ὁποίων ἡ πρὸς ἀλλήλας σχέσις συνιστᾷ ἐν γένει ὅ,τι καλεῖται ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἱστορία, πολιτισμός.

9.—Οὔτε τὸ ἄτομον, οὔτε ἡ κοινωνία ἀποτελοῦν πραγματικότητας ἐξωτερικάς. Ὁριθότερον μάλιστα θὰ ἦτο, ἐὰν ἐγκατελείπομεν τοὺς ὄρους «κοινωνία» καὶ «ἄτομον» καὶ μετεχειριζόμεθα τοὺς ὄρους «κοινωνικόν» καὶ «ἀτομικόν». Ἡ μόνη ἐξωτερικῶς συλληπτὴ πραγματικότης εἶναι ὁ ἄνθρωπος. Ὅ,τι ἐμφανίζεται συνδεόμενον πρὸς τὴν δράσιν

του δὲν ὑπάρχει ὡς πραγματικότης εἰ μὴ ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν, ὅτι ἴσχυσε προηγουμένως ὡς νόημά του. Ἐξ αὐτοῦ δεδομένον εἶναι μόνον ὁ ἄνθρωπος. Ἡ ἱστορία του δὲν ἐδόθη ἀφ' ἑαυτῆς εἰς τὸν κόσμον. Ἡ ἱστορία του δὲν ὑπάρχει κἂν ἀφ' ἑαυτῆς. Ὑπάρχει διὰ τῶν νοημάτων, τὰ ὁποῖα συνιστοῦν ταύτην. Οὐδεμία δραῖσις ἱστορική, οὐδεμία πράξις τοῦ ἀνθρώπου εἶναι νοητή, χωρὶς νὰ συνδυασθῆ ἢ πρὸς τὰ πληροῦντα αὐτὴν νοήματα, πρὸς νοήματα ἀνθρώπινα. Ἐκεῖ, εἰς τὸν κόσμον τῶν νοημάτων, κόσμον ἀόρατον, κόσμον αἰσθητῶς ἀσύλληπτον, εὑρεται ἡ πηγὴ τῆς ἱστορίας. Εἶναι πηγὴ πλουσία καὶ ἀνεξάντλητος, πηγὴ, τὴν ὁποῖαν οὐδεμία ἀνομβρία εἶναι δυνατόν νὰ ἀποξηράνῃ, διότι τὸ περιεχόμενον της δὲν εἶναι ὕλη, δὲν εἶναι οὐσία φθαρτή. Ὁ κόσμος τῶν νοημάτων κεῖται ὑπεράνω τοῦ κόσμου τῆς πραγματικότητος καὶ συνδέει τὴν σφαιρὰν τῆς φύσεως πρὸς τὴν σφαιρὰν τῆς θεότητος, τὸν χρόνον πρὸς τὴν αἰωνιότητα. Πρὸς τὸν κόσμον αὐτὸν τῶν νοημάτων πρέπει νὰ στραφῶμεν διὰ νὰ ἀνακαλύψωμεν τὴν κοινωνίαν καὶ τὸ ἄτομον.

Τὸ ἀτομικὸν καὶ τὸ κοινωνικὸν εἶναι αἱ δύο θεμελιώδεις κατηγορίαι τῶν ἀνθρωπίνων νοημάτων. Ἡ πραγματικότης δὲν γνωρίζει τὴν διάκρισιν αὐτῆν. Εἰς τὴν πραγματικότητα οὐδὲν ὑπάρχει τὸ ἀπλῶς κοινωνικὸν καὶ οὐδὲν τὸ ἀπλῶς ἀτομικόν. Μόνον δι' ἀφαιρέσεως λογικῆς εἶναι δυνατόν νὰ ἀναγάγωμεν τὴν ἱστορικὴν πραγματικότητα εἰς στοιχεῖα ἀπολύτως ἀτομικά καὶ εἰς στοιχεῖα ἀπολύτως κοινωνικά. Καὶ πῶς ἐπιτυγχάνεται ἡ ἀφαίρεσις αὕτη, δι' ἧς, ἀπομονούμενα τὸ ἀτομικὸν καὶ τὸ κοινωνικόν, συλλαμβάνονται καὶ ὀρίζονται ἐπιστημονικῶς; Ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος ἀφαίρεσις ἐπιτυγχάνεται ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ κριτηρίου τῆς γνώσεως. Ὅ,τι εἰς τὴν ἱστορικὴν πραγματικότητα ὑπόκειται εἰς γνώσιν ἀνήκει εἰς τὴν σφαιρὰν τοῦ κοινωνικοῦ. Ὅ,τι κεῖται πέραν τῆς γνώσεως ἀνήκει εἰς τὴν σφαιρὰν τοῦ ἀτομικοῦ. Τὰ ὅρια τῆς γνώσεως συμπίπτουν πρὸς τὰ ὅρια τῆς κοινωνικότητος. Διὰ νὰ νοηθῆ τὸ συμπέρασμα τοῦτο, ἀναγκαῖον εἶναι, ὅπως εἴπωμεν γενικά τινὰ περὶ τῆς γνώσεως ἐν γένει τῆς ἱστορίας.

9.— Τὶ σημαίνει ἡ γνώσις τῆς ἱστορίας; Πῶς γνωρίζομεν καὶ συλλαμβάνομεν ἐπιστημονικῶς τὴν ἱστορίαν;

Ἡ ἱστορία ἀπαρτίζεται ἐκ τῆς δράσεως ἀνθρώπων. Ἡ δραῖσις τοῦ

ἀνθρώπου εἶναι κατ' ἀρχὴν ἢ πραγματοποίησις νοήματος ἀνθρωπίνου. Δὲν εἶναι πραγματικότης ἀπλῆ, ὅπως εἶναι ἡ φύσις, ἀλλ' εἶναι πραγματοποίησις νοήματος συνειδητῶς ἢ ἀσυνειδήτως δεδομένου εἰς τὸν ἄνθρωπον. Διὰ τὸ νὰ συλλάβωμεν ἐπιστημονικῶς, δηλαδή διὰ τῆς γνώσεως, ὅ,τι ἀποτελεῖ πραγματοποίησιν νοήματος, διὰ τὸ νὰ νοήσωμεν μὲ ἄλλας λέξεις τὴν ἱστορίαν, πρέπει νὰ ἀναγάγωμεν ταύτην εἰς τὰ νοήματα τῶν ἀνθρώπων, οἳ ὅποιοι τὴν ἐδημιούργησαν. Ποῖα ὅμως νοήματα τῶν ἀνθρώπων εἶναι δυνατόν, ἀνατυπούμενα εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν ἡμῶν συνείδησιν, νὰ συλληφθοῦν καὶ νὰ ὁρισθοῦν; Μόνον τὰ νοήματα ἐκεῖνα συλλαμβάνονται καὶ ὁρίζονται, τὰ ὅποια εἶναι ἐπιδεκτικὰ ἀνατυπώσεως καὶ ἐπαναλήψεως, δηλαδή ἐκεῖνα, τὰ ὅποια δὲν εἶναι ἀπολύτως ἀτομικά. Τὸ ἀτομικὸν εἶναι ἔξωκοινωνικὸν καὶ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐπαναληφθῇ εἰς τὴν συνείδησιν δευτέρου ἀνθρώπου. Ἐὰν τὰ νοήματα τῶν ἀνθρώπων ἦσαν ἀπολύτως ἀτομικά, ἔὰν αἱ ἔννοιαι τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ ἀτόμου ἑταυτίζοντο πλήρως, οὔτε κοινωνία θὰ ὑπῆρχεν, οὔτε ἱστορία. Εἰς τὴν ψυχὴν παντὸς ἀνθρώπου ζῆ βεβαίως καὶ κἄτι τὸ ἀπολύτως ἀτομικόν, κἄτι τὸ ἀκοινωνήτον, τὸ θεϊκόν, τὸ αὐταρκές. Τοῦτο δὲν εἶναι δυνατόν νὰ συλλάβῃ ἢ γνῶσις. Πέραν τῶν νοημάτων ἐκείνων, τὰ ὅποια, τυπικὰ ὄντα καὶ κατ' ἀκολουθίαν κοινωνικά, ἐπαναλαμβάνονται εἰς πλείονας τοῦ ἑνὸς ἀνθρώπους καὶ συνδέουν τούτους πρὸς ἀλλήλους, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ χωρήσῃ ἢ ἐπιστημονικὴ γνῶσις. Τὰ ὅριά της συμπίπτουν—ὡς ἐλέχθη καὶ ἀνωτέρω—πρὸς τὰ ὅρια τοῦ κοινωνικοῦ.

10.—Κοινωνία εἶναι λοιπὸν τὸ διὰ λογικῆς ἀφαιρέσεως σχηματιζόμενον σύνολον τῶν ἀνθρωπίνων ἐκείνων νοημάτων, τὰ ὅποια εἶναι τυπικὰ καὶ ὑπόκεινται εἰς γνῶσιν. Ἡ ἱστορικὴ ζωὴ διέπεται ὑπὸ στοιχείων κατὰ τὸ πλεῖστον τυπικῶν καὶ—ὅπερ τὸ αὐτὸ—κοινωνικῶν. Καὶ τὸ ἀπολύτως ἀτομικὸν νόημα προβάλλει ἱστορικῶς μόνον, ἐφ' ὅσον προσλαμβάνει καὶ στοιχεῖα τυπικά, δηλαδή ἐφ' ὅσον προσλαμβάνει κοινωνικὴν μορφήν. Ἡ ἱστορικὴ πραγματικότης δὲν γνωρίζει τὴν ἀντίθεσιν ἀτόμου καὶ κοινωνίας, ὅπως συλλαμβάνει ταύτην διὰ λογικῆς ἀφαιρέσεως ἢ θεωρίας. Αἱ συνιστῶσαι τὴν ἱστορικὴν πραγματικότητα πράξεις τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι ἀπλαῖ, ἀλλ' εἶναι πολύπλοκοι καὶ σύνθετοι. Δὲν ὑπάρχει πράξις ἀπολύτως ἀτομική, δηλαδή πράξις, τῆς

δοσίας τὰ συστατικά στοιχεῖα εἶναι ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον ἀπολύτως ἀτομικά. Τοιαύτη πρᾶξις ὑπῆρξεν ἀπὸ καταβολῆς κόσμου μόνον μία· ἐκείνη, δι' ἧς ἐδημιουργήθη ἀκριβῶς ὁ κόσμος. Δι' αὐτὸν ὁμοῦς τὸν λόγον δὲν εἶναι ἡ πρᾶξις αὕτη καὶ νοητή. Καὶ ἀντιστρόφως· δὲν ὑπάρχει πρᾶξις ἀπολύτως κοινωνική, δηλαδή πρᾶξις, τῆς ὁποίας τὰ συστατικά νοήματα εἶναι ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον ἀπολύτως τυπικά. Καὶ ὁ τελευταῖος τῶν ἀνθρώπων θὰ προσδώσῃ εἰς τὴν πρᾶξιν τοῦ καὶ κατὰ τὸ ἀπολύτως ἀτομικόν, διότι καὶ τοῦ κοινοτέρου ἀνθρώπου ἡ ψυχὴ χρησιμεύει εἰς ὠρισμένας—ἔστω καὶ ὀλίγας—στιγμὰς ὡς κατοικία τοῦ Θεοῦ. Ἐκ τῆς ἀναλογίας βεβαίως, εἰς ἣν εὐρίσκονται εἰς τὴν ψυχὴν ἀνθρώπου τινὸς τὰ τυπικά πρὸς τὰ ἀτομικά αὐτοῦ νοήματα, ἐξαορτᾶται ἡ ἀξία τούτου ὡς προσωπικότητος. Ὅσον ὀλιγώτερον νοητὴ εἶναι ἡ πρᾶξις ἀνθρώπου τινός, ὅσον περισσότερον ἀπηλλαγμένη εἶναι αὕτη στοιχείων τυπικῶν καὶ κοινωνικῶν, τόσον περισσότερον ἀποκαλύπτεται αὕτη εἰς τὰ ὄμματα τῶν ἀνθρώπων ὡς θαῦμα, τόσον περισσότερον ἀποκαλύπτεται ὡς ἐνσαρκουῖσα τὸ ἀπόλυτον καὶ τὸ μοναδικόν. Ἡ λογικὴ σύλληψις καὶ κατανόησις τούτου δὲν εἶναι ὁμοῦς δυνατή. Τὸ ἀπολύτως ἀτομικὸν στοιχεῖον εἰς τὰ προσδιδόμενα εἰς τὰς πράξεις μας νοήματα εἶναι ἄλογον, κεῖται ὑπεράνω τοῦ λόγου. Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ συλλαμβάνηται ὑπὸ τοῦ λόγου ὅ,τι ὑπάρχει καὶ προβάλλει διὰ νὰ ἀποδεικνύῃ ἀκριβῶς τὸν λόγον περιορισμένον. Τὸ θαῦμα θὰ ὑπάρχῃ πάντοτε. Καὶ ἐὰν ἀκόμη οἱ ἄνθρωποι ἀπεφράσιζον νὰ παύσουν πιστεύοντες εἰς θαύματα,—καὶ ἐὰν ἀκόμη οἱ ὀφθαλμοὶ τῶν ἀνθρώπων ἔπαυον συγκινούμενοι καὶ μαγευόμενοι, ἡ μορφή τοῦ κόσμου δὲν θὰ μετεβάλλετο. Ὅταν ἡ πρόοδος τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς τεχνικῆς ἐδημιούργησε πρὸς στιγμὴν τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι τὰ πάντα θὰ ἦτο δυνατόν, δαμαζόμενα ὑπὸ τοῦ λόγου, νὰ ἀναλυθοῦν, νὰ ταξινομηθοῦν, νὰ ἐρμηνευθοῦν, ὁ ἄνθρωπος ἐπανηγύρισε τὸν θρίαμβόν του. Ἐνόμισεν, ὅτι οὐδὲν πλέον μυστήριον θὰ ἔμενεν ἄλυτον καὶ δὲν ἀντελήφθη, ὅτι αἱ λύσεις ἢ μᾶλλον ἢ πεποιθήσεις, ὅτι δι' αὐτῶν τὰ πάντα ἐρμηνεύονται, δὲν περιορίζει τὸ ἄγνωστον, ἀλλ' ἀπομακρύνει τοῦτο ἀπλῶς ἀπὸ τῆς ψυχῆς μας, καθιστῶσα ταύτην πτωχοτέραν, ἐνδεεστέραν, ξηροτέραν. Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς πεπλανημένης αὐτῆς πεποιθήσεως εὐρέθησαν κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα ἐπιστήμονες, οἱ ὁποῖοι ἐξή-

τησαν νὰ ἀποκαλύψουν τὸ μυστήριον τῆς δημιουργίας, ἐρμηνεύοντες διὰ τῆς μεθόδου τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν αὐτὴν ταύτην τὴν ἱστορίαν τῆς τέχνης καὶ τοῦ πνεύματος. Ἐζήτησαν τὰ ἀνακαλύψουν νόμους ἐκεῖ, ὅπου μόνος νόμος εἶναι τὸ ἄτομον. Τῆς βαρυτάτης αὐτῆς πλάνης πρῶτος μεγαλοφυῆς φορεὺς ὑπῆρξεν ὁ T a i n e. Οὗτος ἐνόμισεν, ὅτι διὰ νὰ ἐρμηνευθῇ ἔργον τι τέχνης ἀρκεῖ νὰ λάβῃ τις ὑπ' ὄψιν καὶ νὰ ἐκτιμήσῃ τὸ περιβάλλον—ἰδίᾳ τὸ κοινωνικόν—, ἐντὸς τοῦ ὁποίου παρήχθη καὶ προεβλήθη τοῦτο. Δὲν ὑπάρχει βεβαίως ἀμφιβολία, ὅτι τὸ περιβάλλον ἐπιδρᾷ ἐπὶ τὸν ἄνθρωπον. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία—καὶ τοῦτο ἐτονίσσαμεν ἤδη ἀνωτέρω—, ὅτι οὐδεμία πρᾶξις μας εἶναι δυνατὸν νὰ προβληθῇ ἱστορικῶς, χωρὶς νὰ προσλάβῃ στοιχεῖα τυπικά, στοιχεῖα δηλαδὴ κοινωνικὰ καὶ ἐπιδεκτικὰ ἀνατυπώσεως εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ πλησίον μας. Εἶναι ὅμως ἀρά γε τὰ τυπικὰ αὐτὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα, τὰ ὅποια συνιστοῦν τὰς πράξεις μας, ἰδίᾳ ὅταν αὐταὶ εἶναι προσωρισμένα νὰ διακριθοῦν μεταξὺ τῶν πράξεων τῶν περὶ ἡμᾶς ἀνθρώπων ὡς ἀριστουργήματα καὶ ὡς ἔργα ἀξίας ;

Εἰς τὸ ἀνωτέρω ἐρώτημα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀπαντήσωμεν καταφατικῶς. Ὁ G u y a u, ἀπηλλαγμένος τοῦ ἀκραιφνοῦς θετικισμοῦ καὶ νατουραλισμοῦ τοῦ T a i n e, ἐπεχείρησε νὰ λύσῃ τὸ πρόβλημα, ζητήσας νὰ συλλάβῃ ψυχολογικῶς τὰ κίνητρα τῆς δημιουργικῆς τοῦ ἀνθρώπου δράσεως. Λύεται ὅμως καὶ διὰ τῆς ψυχολογικῆς ὁδοῦ τὸ πρόβλημα ; Ὁ G u y a u βεβαίως ἐπροχώρησε πέραν τοῦ T a i n e. Ἐσωθεν καὶ ὄχι ἔξωθεν πηγάζει τὸ περιεχόμενον τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας. Καὶ ἡ ἐπέμβασις ὅμως αὐτῆ τοῦ G u y a u δὲν ἀποτελεῖ κατὰ βάθος εἰ μὴ ἀπλῆν λεκτικὴν τροποποίησιν τῆς θεωρίας τοῦ T a i n e. Ἡ ψυχολογικὴ πραγματικότητα, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνεζήτησε τὴν πηγὴν τῆς δημιουργίας ὁ G u y a u, τὸ αἶσθημα συγκεκριμένως, δι' οὗ, κατ' αὐτόν, ἐπιτυγχάνεται ἡ δημιουργικὴ συγκίνησις τοῦ καλλιτέχνου, δὲν ἰδιάζει ἀπλῶς εἰς αὐτόν, δὲν συνιστᾷ τὴν ἀτομικότητά του. Τὰ αἰσθήματα εἶναι κοινὰ εἰς πάντας τοὺς ἀνθρώπους καὶ ποικίλλουν μόνον ποσοτικῶς ἀναλόγως τῆς καθαρῶς φυσικῆς συστάσεως τοῦ ὄργανισμοῦ των. Καὶ ἡ ψυχολογικὴ πραγματικότητα εἶναι φύσις. Ἀπλῆ φύσις. Ὅ,τι συνιστᾷ τὴν ἀληθῆ ἀξίαν τοῦ καλλιτεχνικοῦ δημιουργήματος, εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον δὲν δυνάμεθα νὰ ὀρίσωμεν.

Εἶναι ἐκ πάντων τῶν νοημάτων, τὰ ὅποια προσέδωκεν εἰς αὐτὸ ὁ καλλιτέχνης, ἐκεῖνο, τὸ ὅποιον συνιστᾷ τὴν ἀτομικότητά του καὶ τὸ ὅποιον, ἐὰν ἠδυνάμεθα νὰ συλλάβωμεν καὶ νὰ ὀρίσωμεν, θὰ ἔπαυεν ἀπλούστατα νὰ εἶναι ἀτομικόν. Τὸ νόημα αὐτὸ δὲν ἐρμηνεύεται, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὸ περιβάλλον ἢ νὰ ἀναζητηθῇ εἰς τὴν αἰσθηματικὴν πραγματικότητα τῶν ἀνθρώπων, πραγματικότητα, ἢ ὅποια, κοινὴ εἰς πάντας, ποικίλλει ἀπλῶς ποσοτικῶς ἀναλόγως τῆς φυσικῆς συστάσεως ἑκάστου.

11. — Ἄς μεταφέρωμεν ἤδη ὅσα ἐλέχθησαν περὶ τῆς τέχνης εἰς τὴν καθημερινὴν ζωὴν. Καὶ αὐτὴ εἶναι πλήρης πτυχῶν, αἱ ὅποια, ὀφειλόμεναι εἰς ἀπολύτως ἀτομικὰ νοήματα τῶν ἀνθρώπων, μένουσιν ἄγνωστοι, σκῶτειναι καὶ δὲν ἔχουσιν μάλιστα κἄν τὴν τύχην νὰ γίνουσι δεκταὶ ὡς θαύματα, νὰ συγκινήσουσι, ὅπως συγκινεῖ — ἔστω καὶ ὅταν δὲν κατανοῆται — τὸ ἀνεξήγητον εἰς τὴν φύσιν ἢ εἰς τὴν τέχνην. Ἡ ἐπιστήμη ἀρκεῖται εἰς τὸ νὰ ἐρμηνεύῃ ὅ,τι εἶναι τυπικόν καὶ ὅ,τι ἐπαναλαμβάνεται εἰς τὴν καθημερινὴν δρασίαν τῶν ἀνθρώπων. Ἡ ἐπιστήμη — ἐν τῷ προκειμένῳ ἢ κοινωνιολογία — καθιστᾷ γνωστότερα ὅσα εἶναι ἤδη γνωστά. Αἱ μικραὶ ἐκεῖναι λεπτιότητες τῆς καθημερινῆς ζωῆς, αἱ ὅποια — χωρὶς νὰ γνωρίζωμεν πῶς καὶ διατί — μᾶς ὠθοῦν πλησίον δευτέρου τινὸς ἀνθρώπου ἢ μᾶς ἀποξενώνουσιν αἰφνιδίως ἀπ' αὐτοῦ, οἱ ἀνεξήγητοι ἐκεῖνοι παλμοὶ εἰς τὴν φωνὴν τοῦ πλησίον μας, τὰ βλέμματα, εἰς τὰ ὅποια πολλάκις δὲν διαγράφονται ἀπλῶς χρώματα, ἀλλ' ἀποκαλύπτονται ἀσύλληπτοι εἰς ἡμᾶς δυνάμεις —, ὅλα αὐτὰ δὲν μένουσιν ἀπλῶς ἄγνωστα, ἀλλὰ δὲν σημειοῦνται κἄν εἰς τὴν μνήμην μας ὡς θαύματα. Ἡ ζωὴ δὲν ἔχει καιρὸν νὰ σταματήσῃ — ἔστω καὶ πρὸς στιγμὴν — εἰς τὴν ἀπλῆν πιστοποίησίν των. Τὴν Ἀνάστασιν τοῦ Χριστοῦ ἢ τὴν ἀναπαριστῶσαν τὴν ἀναστάσιμον μέθην τῆς Ἀνθρωπότητος μουσικὴν τοῦ Bach παρέλαβεν ἡ ἱστορία. Ἡ μνήμη τῶν ἀνθρώπων θὰ διατηρήσῃ πάντοτε τὴν ἐντύπωσιν τῶν θαυμάτων αὐτῶν. Τὸ ἀπολύτως ἀτομικὸν στοιχεῖον, τὸ ὅποιον θὰ προσδώσωμεν εἰς τὸν ἔρωτά μας ἢ εἰς τὴν φιλίαν μας — θαῦμα καὶ αὐτὸ καὶ δὴ ἐξ ἴσου ἀνεξήγητον, ὅπως καὶ ἐκεῖνα, τὰ ὅποια διατηρεῖ τῶν ἀνθρώπων ἡ μνήμη — δὲν θὰ γίνῃ ἀντιληπτὸν οὐδ' ὑπ' ἐκείνου, πρὸς τὸν ὅποιον στρεφόμεθα καὶ ἀφιερούμεθα. Ἡ καθημερινὴ ζωὴ εἶναι πλήρης τοιούτων μικρῶν παροραμάτων, τὰ

ὅποια, ὅσον περισσότερο μικρὰ εἶναι, τόσον μεγαλειτέραν πικρίαν γεννοῦν εἰς τὴν ψυχὴν μας. Ἡ πικρία αὐτὴ ἠνάγκασε ποιητὴν τινα, τοῦ ὁποίου ἡ φωνὴ ἔλησμονήθη πλέον, τὸν Walther Calé, νὰ παραδώσῃ εἰς ἡμᾶς τὸν σύντομον, ἀλλὰ πολλὰ δηλοῦντα ἀφορισμόν: «δὲν ὑπάρχει γέφυρα ὀδηγοῦσα ἀπὸ ἀνθρώπου εἰς ἄνθρωπον». Ὁ ἀφορισμὸς αὐτὸς δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῇ παράδοξος. Εἰς τὴν ζωὴν μας δρωμεν βεβαίως ἐπὶ τῇ βάσει νοημάτων, ὧν τὰ πλεῖστα εἶναι τυπικά, κοινωνικά, δηλαδή ἐπαναλαμβάνονται καὶ εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ πλησίον μας. Αὐτὰ συνιστοῦν τὴν κοινωνικότητά μας. Ὑπάρχει ὅμως πάντοτε εἰς τὴν δρωσιν μας καὶ νόημα τι, τὸ ὁποῖον εἶναι καθαρῶς ἀτομικόν. Τοῦτο εἶναι προωρισμένον νὰ διακρίνη τοὺς ἀνθρώπους ἀπ' ἀλλήλων, νὰ δημιουργῇ χάσματα ἀγεφύρωτα μεταξὺ αὐτῶν. Τὸν πλησίον μας βλέπομεν — ὡς παρατηρεῖ ὀρθότατα ὁ φιλόσοφος καὶ κοινωνιολόγος Georg Simmel — ὄχι ὡς ἄτομον, ἀλλ' ὡς συνάδελφον, ὡς σύντροφον, ὡς ἀνήκοντα εἰς τὴν αὐτὴν γενεάν, ὡς μέλος τῆς αὐτῆς τάξεως, τῆς αὐτῆς κοινωνίας, ὡς κάτοικον τέλος τοῦ αὐτοῦ ἰδιαιτέρου κόσμου, ἐντὸς τοῦ ὁποίου κινούμεθα καὶ ἡμεῖς. Πάντα ὅμως ταῦτα, τὰ ὅποια χρησιμεύουν ὡς μέσα πρὸς κατανόησιν αὐτοῦ, συνιστοῦν οὐχὶ τὴν ἀτομικότητά του, ἀλλὰ τὴν πρὸς ἡμᾶς ἀπλῶς σχέσιν αὐτοῦ. Ποῖος εἶναι εἰς θέσιν, ἀπαλλάσσων τὸν πλησίον του πάντων αὐτῶν τῶν τυπικῶν γνωρισμάτων, νὰ τὸν φαντασθῇ εἰς τὴν κατάστασιν ἐκείνην, εἰς τὴν ὁποίαν μόνος ἐκεῖνος εἶναι δυνατὸν νὰ εὗρεθῇ; Ἡ κατάστασις αὐτὴ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναπαρασταθῇ εἰς τὴν συνείδησιν δευτέρου ἀνθρώπου. Ὅ,τι συνιστᾷ τὴν δόξαν τῶν μεγάλων, συνιστᾷ τὴν τραγωδίαν τῶν κοινῶν θνητῶν. Ἐὰν τὸ ἀπολύτως ἀτομικὸν στοιχεῖον, τὸ ἀκατανόητον εἰς τὴν δρωσιν τοῦ μεγάλου καλλιτέχνου καὶ ἐν γένει δημιουργοῦ χαρακτηρίζεται ὡς θαῦμα, τὸ ἀπολύτως ἀτομικὸν στοιχεῖον εἰς τὰς πράξεις τῆς καθημερινῆς μας ζωῆς μένει ἀπαρατήρητον καὶ οὐδένα συγκινεῖ. Ἐκάστη κίνησις μας σημαίνει καὶ κάποιαν ἀχαριστίαν πρὸς τὸν πλησίον μας. Δι' ἑκάστου βήματός μας ἀντιπαρορχόμεθα καὶ κάτι, τὸ ὁποῖον προσφέρει εἰς ἡμᾶς ὁ γείτων μας. Δὲν ὑπάρχει διάλογος, εἰς τὸν ὁποῖον νὰ μὴ μείνῃ ἀνανταπόκριτον ἐκεῖνο τὸ νόημα τῶν λόγων μας, εἰς τὸ ὁποῖον ἀποδίδομεν κυρίως σημασίαν. Αὐταὶ εἶναι αἱ μικραὶ καὶ μυστικαὶ τραγωδίαι τῆς καθημερινῆς ζωῆς, πρὸ τῶν ὁποίων οὐδεὶς θεατὴς εἶναι

διατεθειμένος νὰ σταματήσῃ. Αὐτὴ αὕτη ἢ ἐπιστήμη εἶναι ἠναγκασμένη νὰ σταματᾷ, ὅπου παύει ἢ μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων συνεννόησις καὶ ἐπαφή. Ἡ ζωὴ δὲν εἶναι διατεθειμένη νὰ παραδοθῇ ὀλόκληρος εἰς τὴν ἀναλυτικὴν τῆς ἐπέμβασιν. Μόνον ὅ,τι ἀνατυποῦται εἰς τὴν συνείδησιν περισσοτέρων ἀνθρώπων, ὅ,τι συνιστᾷ τὰς πρὸς ἀλλήλους σχέσεις των, εἶναι δυνατόν νὰ ἀναχθῇ εἰς ἀντικείμενον ἐπιστήμονικῆς ἐρεῦνης.

12. — Ἄς ἀνακεφαλαιώσωμεν ἤδη ὅσα ἐν τῇ μελέτῃ ταύτῃ ἀνεπτύξαμεν. Ἀνασκοπήσαντες ἐν γενικωτάταις γραμμαῖς τὴν ἐξέλιξιν, τὴν ὁποίαν ὑπέστη ἡ συνείδησις τοῦ ἀνθρώπου, ἐπιστοποιήσαμεν τὸ γεγονός, ὅτι ἡ ἔννοια τῆς κοινωνίας εἶχε μείνει ἐπὶ μακροὺς αἰῶνας ξένη πρὸς τὴν συνείδησιν τούτου.

Πρῶτος ὁ ἄστος ἀνεκάλυψε τὴν κοινωνίαν. Καὶ αὐτὸς ὅμως κατέφυγεν εἰς τὴν σύλληψιν καὶ διαμόρφωσιν τῆς ἔννοιας τῆς μόνον καὶ μόνον διὰ νὰ ἀντιπαρατάξῃ ταύτην εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ κράτους. Τοιοῦτοτρόπως συνεδυάσθη ἡ ἔννοια τῆς κοινωνίας, ἀμέσως μετὰ τὴν γένεσίν της, πρὸς στοιχεῖα συνιστῶντα μυθολογίαν πολιτικὴν καὶ δὴ ἐκείνην, ἐντὸς τῆς ὁποίας ἐκινήθη καὶ ἀνεπτύχθη ἡ πολιτικὴ συνείδησις τοῦ ἀγωνιζομένου ἀστοῦ. Ἡ ἀντίθεσις τῆς κοινωνίας πρὸς τὸ κράτος ἔπρεπε νὰ ἀρθῇ διὰ νὰ ἀρχίσῃ ἡ ἐρευνα χωροῦσα πρὸς τὴν ὀρθὴν κατανόησιν τοῦ φαινομένου τῆς κοινωνίας. Ἐπρεπε νὰ ἀναγνωρισθῇ—καὶ ἀνεγνωρισθῇ—, ὅτι τὸ κράτος δὲν ἀποτελεῖ πραγματικότητα κινουμένην ἔξω τῆς σφαίρας τοῦ κοινωνικοῦ. Ἡ πολιτεία εἶναι καὶ αὕτη φαινόμενον κοινωνικόν. Ἐξω τῆς σφαίρας τοῦ κοινωνικοῦ κινεῖται μόνον τὸ ἄτομον. Κοινωνικὸν καὶ ἀτομικὸν εἶναι οἱ δύο πόλοι, οἱ ὅποιοι προσδιορίζουν τὴν ὑπαρξιν τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ οἱ πόλοι ὅμως αὐτοὶ συλλαμβάνονται μόνον δι' ἀφαιρέσεως. Εἰς τὴν πραγματικότητα δὲν ὑπάρχει αὐτοτελῶς δεδομένον οὔτε τὸ ἀτομικόν, οὔτε τὸ κοινωνικόν. Αἱ πράξεις τῶν ἀνθρώπων—καὶ δι' αὐτῶν δημιουργεῖται ἡ ἱστορία—γεννῶνται καὶ προβάλλουν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν νοημάτων, τὰ ὅποια οὐδέποτε εἶναι μόνον ἀτομικὰ ἢ μόνον κοινωνικά. Ἡ ἱστορία εἶναι τὸ προῖόν τοῦ προαιωνίου ἀγῶνος μεταξὺ ἀτομικότητος καὶ κοινωνικότητος. Ἐὰν ἔλθῃ ἡμέρα, καθ' ἣν αἱ πράξεις τῶν ἀνθρώπων θὰ διέπωνται ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον ὑπὸ νοημάτων ἀπολύτως ἀτομικῶν, ἡ ἱστορία θὰ παύσῃ λειτουργοῦσα. Ἐὰν συμβῇ τὸ

ἀντίστροφον καὶ ἔλθῃ ἡμέρα, κατ' ἣν αἱ πράξεις τῶν ἀνθρώπων θὰ διέπονται μόνον ὑπὸ κοινωνικῶν καὶ τυπικῶν νοημάτων, ἢ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων θὰ καταληφθῇ ὑπὸ τοιαύτης ὁμοιομορφίας, ὥστε δὲν θὰ διακρίνωμεν πλέον τὸν ἑαυτὸν μας ἀπὸ τοῦ πλησίον μας. Καὶ αὐτὸ θὰ σημάνη ἐπίσης τὸ τέλος τῆς ἱστορίας. Ἡ ἱστορικὴ ζωὴ ἔχει ἀνάγκην ἀμφοτέρων τῶν παραγόντων : τοῦ ἀτομικοῦ καὶ τοῦ κοινωνικοῦ. Κοινωνικὸν εἶναι τὸ νόημα, τὸ ὁποῖον, ἐπαναλαμβανόμενον εἰς τὴν συνείδησιν πολλῶν ἀνθρώπων, εἶναι ἐπιδεκτικὸν τυπολογικῆς γενικεύσεως. Ἀτομικὸν εἶναι ἐκεῖνο, τοῦ ὁποῖου ἡ γενίκευσις, κατ' ἀκολουθίαν δὲ καὶ ἡ γνῶσις ἀποκλείεται. Τὸ κοινωνικὸν εἶναι τυπικὸν καὶ λογικόν. Τὸ ἀτομικὸν εἶναι ἄλογον, κεῖται ὑπεράνω τοῦ λόγου. Πέραν τῶν ὁρίων τοῦ κοινωνικοῦ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ χωρήσῃ ἡ περὶ τὴν δραῖσιν τῶν ἀνθρώπων ἀσχολουμένη ἐπιστήμη.

13.—Ὡς πρὸς τὰ σημεῖον τοῦτο—σημεῖον οὐσιῶδες, δι' οὗ τίθενται τὰ ὅρια τῆς ἐπιστημονικῆς, εἰδικώτερον δὲ τῆς κοινωνιολογικῆς σκέψεως—συμπίπτουν αἱ γνῶμαι πολλῶν ἐπιστημόνων. Ὁ Gabriel Tardé, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ τὴν κοινωνιολογίαν ὡς ἐρευνῶσαν τὰ φαινομενα τῆς μιμήσεως, τονίζει κατηγορηματικῶς, ὅτι τὸ ἀπολύτως ἀτομικὸν δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ νοηθῇ ἐπιστημονικῶς. Τὸ συμπέρασμα τοῦτο τοῦ Tardé εἶναι συγγενὲς πρὸς ἐκεῖνα, εἰς τὰ ὁποῖα κατέληξε καὶ ὁ φιλόσοφος καὶ κοινωνιολόγος Georg Simmel. Καὶ ὁ ἱστορικὸς Karl Lamprecht διδάσκει, ὅτι αἱ ἐπιστῆμαι, ὡς βασιζόμεναι ἐπὶ τοῦ λόγου, εἶναι εἰς θέσιν νὰ συλλάβουν μόνον τὸ τυπικόν, τὸ κανονικόν, οὐχὶ δὲ τὸ ἀτομικόν, τὸ ὁποῖον ταυτίζει καὶ οὗτος πρὸς τὸ ἄλογον. Τὸ ὅτι τὸ ἀτομικὸν καὶ μοναδικὸν ταυτίζεται πρὸς τὸ ἄλογον καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ συλληφθῇ ἐπιστημονικῶς διδάσκει καὶ ὁ ἐθνολόγος καὶ κοινωνιολόγος Alfred Vierkandt. Ὅσονδήποτε διάφοροι καὶ ἂν εἶναι αἱ θέσεις, ἀπὸ τῶν ὁποίων ὁρμῶνται οἱ ἀνωτέρω μνημονευθέντες διανοούμενοι, τὰ συμπεράσματα, εἰς τὰ ὁποῖα καταλήγουν, εἶναι τὰ αὐτά. Πάντες οὗτοι συμφωνοῦν εἰς τὸ ὅτι ἡ ἐπιστήμη δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρξῃ εἰ μὴ μόνον ἐφ' ὅσον ἔχει συνείδησιν τῶν ὁρίων, τὰ ὁποῖα τίθενται εἰς αὐτὴν ὑπὸ τῆς ζωῆς. Ἀναγνώρισις καὶ ὄχι παραβίασις τῶν ὁρίων τούτων πρέπει νὰ εἶναι τὸ σύμβολον τῆς ἐπιστήμης.

14.—Κατόπιν τῶν ὅσων ἀνεπτύξαμεν ἀνωτέρω, ἀναγκαῖον εἶναι, ὅπως λάβωμεν θέσιν ἀπέναντι ἐνὸς ἀκόμῃ προβλήματος. Γνωστὴ εἶναι ἡ περίφημος θεωρία τοῦ Nietzsche περὶ τῆς αἰωνίας ἐπιστροφῆς τῶν πάντων. Ἡ θεωρία αὕτη εἶναι μόνον ἐπὶ μέρους ὀρθή. Εἰς τὴν ἱστορίαν δρᾷ πάντοτε καὶ κατὰ τὸ ἀπολύτως ἀτομικόν, τὸ ὁποῖον οὐδέποτε ἐπιστρέφει. Μόνον ἐκεῖνα τῶν συνιστώντων τὴν ἱστορίαν νοημάτων ἐπιστρέφουν, τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι ἀτομικά. Ἐπὶ τῆς διαρκοῦς ἐπιστροφῆς τῶν νοημάτων τούτων βασίζεται ἡ μνήμη τῶν αἰώνων, βασίζεται ἡ συνείδησις τῆς ἱστορικῆς συνεχείας. Τὸ ἀτομον διασπᾷ τὴν συνέχειαν αὐτὴν, εἶναι στοιχεῖον ἐπαναστατικόν, ὑβρίζει τὸ παρελθόν. Καὶ ὅμως, ἡ ζωὴ φροντίζει διὰ τὴν συντήρησίν του. Ἔχει ἀνάγκην καὶ τοῦ ἐπαναστατοῦντος στοιχείου διὰ νὰ ὑπάρχη ἰσορροπία εἰς τὸ σύμπαν!

Σημ.—Πρβλ. ἐν σχέσει μὲν πρὸς τὸ πρόβλημα «ἀτομον καὶ κοινωνία» εἰδικώτερον: Panajotis Kanellopoulos, Das Individuum als Grenze des Sozialen und der Erkenntnis, ἐν: «Archiv für angewandte Soziologie», III. Band, Heft 2., ἐν σχέσει δὲ πρὸς τὸ ἐν σελ. 156 θιγόμενον πρόβλημα τῆς σημασίας, ἣν εἶχεν διὰ τὴν Ἀναγέννησιν τὸ Κράτος: Παναγ. Κανελλοπούλου. Ἡ κοινωνία τῆς ἐποχῆς μας καὶ τὰ συστατικὰ αὐτῆς στοιχεία, ἐν Ἀθήναις 1981.